

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΙΑΣ

Τὰ παράδοξα τοῦ ὄνειρου καὶ τῆς παραφροσύνης

I. Μπορεῖ ἡ σχέση τῆς τραγωδίας τοῦ Σοφοκλῆ *Αἴας* πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ διανόηση τῆς ἐποχῆς του νὰ εἶναι γενικὰ γνωστὴ στοὺς μελετητὲς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ὥστόσο, τὰ σημεῖα ἀκριβῶς τοῦ ἔργου ὅπου ἐκφράζονται φιλοσοφικὲς ιδέες δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστά. Θὰ σταθῶ σὲ δύο ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς τραγωδίας ποὺ παρουσιάζουν φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον: πρῶτον, ὁ συνεχὴς μετεωρισμὸς τοῦ σαλαμίνιου βασιλέα ἀνάμεσα στὸ ὄνειρο καὶ τὴν πραγματικότητα, δεύτερον, τὸ παράξενο ταξίδι του πρὸς τὴν παράνοια καὶ τὴν τρέλα.

Σχετικὰ πρὸς τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ἀνακύπτουν ἐρωτήματα τοῦ τύπου: πῶς καὶ σὲ τί διαφέρουν τὸ ὄνειρο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ ἡ παράνοια ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ὑγεία; Εἶναι μεγάλη ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς ψυχικῶς ὑγιεῖς καὶ τοὺς ψυχασθενεῖς, ἀνάμεσα στὸν Αἴαντα καὶ τὸν Ὀδυσσεά; Ὑπάρχει μεταξύ τους χάσμα ἀγεφύρωτο ἢ, ἀντιθέτως, μεταξύ τῶν θεωρουμένων ψυχικῶς ὑγιῶν καὶ ψυχικῶς ἀσθενῶν προσώπων, μεταξύ ὄνειρου καὶ πραγματικότητος ὑφίσταται κατὰ βάθος κάποια συγγένεια καὶ ἐπικοινωνία; Πῶς ἐκφράζεται ἐν προκειμένῳ ὁ Σοφοκλῆς; πῶς, ἐν τέλει, ἀντιμετωπίστηκαν τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ στὸ πλαίσιο τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας; Στὶς ἀπορίες αὐτές, καὶ μὲ τὴ σειρά ποὺ τέθηκαν, θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἀπαντήσω προσπαθώντας νὰ μεταγράψω τὰ ἐν λόγῳ παράδοξα ἀπὸ τὸ θέατρο στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας.

II. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπιχειρηματολογίας μὲ τὴν ὁποία ὁ Σοφοκλῆς προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ὅλα τὰ ἀνθρώπινα δὲν εἶναι παρὰ ἄδειες σκιές¹, οἱ ὁποῖες βιάζονται νὰ ὑποχωρήσουν μπροστὰ στὴ θεία παντοδυναμία καὶ μακαριότητα, ὁ ἀθηναῖος δραματοουργὸς ἐμφανίζει τὸν Αἴαντα νὰ παραπαίει σπρωγμένος ἀπὸ θεϊκὸ χέρι ἀνάμεσα στὸ ὄνειρο καὶ τὴν πραγματικότητα· γράφει χαρακτηριστικὰ σὲ τρία διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ στίχου 23 τοῦ προλόγου ποὺ μᾶς ἔχει ἤδη ἐμβάλει σ' ἓνα κλῖμα ἀνησυχίας καὶ ἀβεβαιότητος² (δὲν ξέρουμε καλὰ τίποτα θετικὸ καὶ γι' αὐτὸ βρισκόμαστε σὲ πλάνη). Καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις μιᾶ σὲ πρῶτο πρόσωπο ἢ Ἀθηνᾶ ἀπευθυνόμενη πρὸς τὸν Ὀδυσ-

1. «Ὅρῳ γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν ὄντας ἄλλο πλὴν / εἶδωλ' ὅσοιτερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν». *Αἴας*, 125.

2. «Ἴσμεν γὰρ οὐδὲν τρανές, ἀλλ' ἀλώμεθα». *Αἴας*, 23.

σέα: «Ἐγὼ τὸν ἐμποδίσαι ἀπὸ τὸ ἀγιάτρευτο κακὸ ποὺ θὰ τὸν ἔκανε νὰ χαρεῖ· τοῦ ἔβαλα μέσα στὰ μάτια του ψεύτικες εἰκόνες, κι ἔτσι πιά τὸν ἔσπρωξα πρὸς τὰ κοπάδια καὶ τὰ σφαχτὰ τὰ ἀνακατωμένα, τὰ λαφυροπαρμένα καὶ τὰ ἀμοίραστα ποὺ τὰ βοσκοῦσαν οἱ τσοπάνηδες»³. Κατ' ὁμόλογο τρόπο ἐκφράζεται ἡ ἴδια σκέψη στὸν στίχο 69-70: «Ἐγὼ θὰ στραβώσω τὸ βλέμμα τῶν ματιῶν του καὶ θὰ τὸν ἐμποδίσω νὰ δεῖ τὸ πρόσωπό σου», ἢ, ὅπως γράφει ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής, «ἐγὼ ἀφοῦ θὰ διαστρέψω τὸ φῶς τῶν ματιῶν του, θὰ τὸν ἐμποδίσω νὰ δεῖ τὸ πρόσωπό σου»⁴. Πιο καθαρὰ ὥστόσο καὶ μὲ ἐνάργεια ἐκφράζεται αὐτὴ ἡ προβληματικὴ στὸ τέλος στὸν στίχο 85: «Ἐγὼ θὰ σκοτίσω τὰ μάτια του καὶ θὰ τὰ κάμω νὰ μὴ βλέπουν. Ἄν καὶ θὰ τὰ ἔχει ἀνοιχτά, θὰ εἶναι τυλιγμένος μέσα στὸ ὄνειρο (ὄραμα, ὃ αἰεὶ ἐφαντάζετο κατὰ ψυχὴν)⁵ καὶ δὲν θὰ μπορεῖ νὰ διακρίνει ἂν κοιμᾶται ἢ ἂν εἶναι ξύπνιος»⁶.

Ὁ πρῶτος αὐτὸς σκεπτικισμὸς, εἶναι παλαιότερος τοῦ Σοφοκλῆ. Ἀνάγεται συγκεκριμένα στὴ διανόηση τῶν Προσωκρατικῶν: τοῦ Ἡρακλείτου: «τοῦτον... τὸν θεῖον λόγον... δι' ἀναπνοῆς σπᾶσαντες νοεροὶ γινόμεθα, καὶ ἐν μὲν ὕπνοις ληθαῖοι, κατὰ δὲ ἔγερσιν πάλιν ἔμφρονες· ἐν γὰρ τοῖς ὕπνοις... χωρίζεται τῆς τὸ περιέχον συμφυΐας ὃ ἐν ἡμῖν νοῦς, ...χωρισθεῖς τε ἀποβάλλει ἦν πρότερον εἶχε μνημονικὴν δύναμιν· ἐν δὲ ἐγρηγόρσει πάλιν διὰ τῶν αἰσθητικῶν πόρων... καὶ τῷ περιέχοντι συμβαλὼν λογικὴν ἐνδύεται δύναμιν» (DK I 148, 10)· τοῦ Δημόκριτου: «τοὺς ὀνείρους γίνεσθαι κατὰ τὰς τῶν εἰδώλων παραστάσεις» (DK II 123, 10), ἀλλὰ καὶ τῶν Πυθαγορείων (DK II 450, 12) καὶ τῶν Σοφιστῶν (Ἀντιφῶν DK II, 337, 10), ὅπου συναντοῦμε ὁλόκληρες πραγματεῖες περὶ ὀνείρων, ἐρμηνείας των καὶ συσχετισμοῦ μὲ τὴν πραγματικότητα.

Αὐτὸς ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Σοφοκλῆ συναντᾶται ἐπίσης στὴ διδασκαλία τῶν κλασικῶν, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Πλάτων, ἰσχυρίστηκε στὸν *Θεαίτητο*, 158b-c, ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία «ἐνδειξη ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε, προκειμένου ν' ἀπαντήσουμε σὲ κάποιον ὃ ὁποῖος θὰ μᾶς ρωτοῦσε, ἂν τώρα κοιμόμαστε καὶ ὅ,τι ἔχομε στὸ μυαλό μας τὸ ὀνειρευόμαστε ἢ, ἀντιθέτως, ἂν εἴμαστε ξύπνιοι καί, ὄντας στὴν πραγματικότητα, μιλοῦμε μεταξύ μας»⁷. Κατὰ τρόπο ἀνάλογο ἀπεφάνθη ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1011 a 11 γιὰ τὴν ἀνυπαρξία κριτηρίων βάσει τῶν ὁποίων θὰ μπορούσαμε νὰ ξέρομε πότε ὀνειρευόμαστε καὶ πότε ζοῦμε στὴν πραγματικότητα.

Πολλοὺς αἰῶνες ὕστερα ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ καὶ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη

3. «Ἐγὼ σφ' ἀπείργω, δυσφόρους ἐπ' ὄμμασι / γνώμας βαλοῦσα, τῆς ἀνηκέστου χαρᾶς, / καὶ πρὸς τε ποιμένας ἐκτρέπω σύμμικτά τε / λείας ἄδαστα βουκόλων φρουρήματα». *Αἶας*, 51-54.

4. «Ἐγὼ γὰρ ὀμμάτων ἀποστρόφους / αὐγὰς ἀπείργω σὴν πρόσοψιν εἰσιδεῖν». *Αἶας*, 69-70.

5. *Ἡλεκτρ.*, 1382.

6. «Ἐγὼ σκοτώσω βλέφαρα καὶ δεδορκότα». *Αἶας*, 85.

7. Πβ. ἐπίσης *Πολιτ.*, E' 476 e.

τὸ ἴδιο παράδοξο θὰ ἐπανέλθει στὴν φιλοσοφία τοῦ Montaigne καὶ τοῦ Descartes, ὅπου τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τοῦ ὄνειρου καὶ τῆς πραγματικότητας θὰ τεθεῖ πλέον μὲ ὅρους τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Montaigne γράφει σχετικά: «Ὅταν ὀνειρευόμαστε, ἡ ψυχὴ μας ζεῖ, δρᾷ, ἀσκεῖ ὅλες τὶς λειτουργίες της, ὅπως ὅταν εἴμαστε ἐν ἐγρηγόρσει, ἀλλὰ, βέβαια κατὰ τρόπο ἀμβλύτερο καὶ σκοτεινότερο· ὅπως δὴποτε ὁμως ὄχι στὸν βαθμὸ πὺν διαφέρει ἡ νύκτα ἀπὸ τὸ ἔντονο φῶς, ἀλλὰ ὅσο διαφέρει ἡ νύκτα ἀπὸ τὴν σκιά... Εἴμαστε ἐν ἐγρηγόρσει ὅταν κοιμόμαστε, καὶ ὄντας ἐν ἐγρηγόρσει κοιμόμαστε... Ἀφοῦ ἡ νόηση καὶ ἡ ψυχὴ μας δέχονται τὶς ιδέες καὶ τὶς γνώμες πὺν τοὺς παρουσιάζονται στὸν ὕπνο μας καὶ ἐπιδοκιμάζουν τὶς πράξεις τῶν ὀνείρων μας ἐξίσου μὲ ἐκεῖνες τῆς ἡμέρας, γιατί νὰ μὴν ἀμφιβάλλουμε μήπως ὁ στοχασμὸς μας καὶ ἡ πράξη μας δὲν εἶναι καποιο ἄλλο ὄνειρο καὶ ἡ ἐγρηγόρηση ἓνα εἶδος ὕπνου;»⁸.

Ὁ Descartes, ἐξειδικεύοντας περισσότερο τὴ σχέση ὄνειρου καὶ πραγματικότητος, σημειώνει μὲ τὸν ἀκόλουθο προσωπικὸ τρόπο: «Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι βρίσκομαι ἐδῶ καθισμένος μπροστὰ στὴ φωτιὰ φορώντας ἓνα χειμωνιάτικο ἐπανωφόρι, ὅτι κρατῶ στὰ χέρια μου ἓνα χαρτί, οἰκεία πράξη πὺν ἐπανελάβα πολλές φορές μέχρι τώρα καὶ θὰ τὴν ἐπαναλάβω στὸ μέλλον. Κανεῖς δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι ἡ περιγραφή μου αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ὡστόσο, πολλές φορές τὴ νύκτα, ἐνῶ κοιμόμουν ξαπλωμένος στὸ κρεβάτι μου, εἶχα τὴν πεποίθηση ὅτι καθόμουν ἐδῶ στὸ γραφεῖο, φορώντας τὸ ἐπανωφόρι μου καὶ κρατώντας τὸ χαρτί στὸ χέρι. Δὲν μπορῶ τελικὰ νὰ ξέρω ἂν ὅ,τι συμβαίνει τώρα τὸ ζῶ στὴν πραγματικότητα ἢ, ἀντιθέτως, τὸ ὀνειρεύομαι». «Δὲν ὑπάρχουν», διατείνεται ὁ Descartes, «σαφὴ σημάδια, ὥστε νὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ διακριθεῖ τὸ ὄνειρο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα»⁹. Ἔτσι καταλήγει νὰ ἀναρωτηθεῖ, ἐὰν ὁ φυσικὸς κόσμος ὑπάρχει πραγματικὰ ἢ εἶναι ἓνα σύνολο φαντασιώσεων. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ εἶναι φανταστικὸς (νὰ ὑπάρχει σὰν ὄνειρο), οἱ ἐπιστῆμες, καθόσον ἀναφέρονται σ' αὐτὸν καὶ νοηματοδοτοῦνται ἀπ' αὐτόν, δὲ θὰ πρέπει παρὰ νὰ ἀναπαριστοῦν πλάσματα τῶν ὀνείρων μας.

«Γιατί», λοιπὸν, «ἀπὸ πὺν τὸ ξέρουμε τάχα πῶς οἱ σκέψεις πὺν μᾶς ἐρχο-
νται στὰ ὄνειρά μας εἶναι περισσότερο ψεύτικες ἀπὸ τὶς ἄλλες, ὅταν μάλιστα δὲν
εἶναι λιγότερο ζωηρὲς καὶ ἐκδηλες ἀπὸ τὶς σκέψεις πὺν προέρχονται ἀπὸ τὴν
πραγματικότητα;»¹⁰.

Προκειμένου νὰ λύσουν τὴ γνωσιολογικὴ ἀπορία γύρω ἀπὸ τὴ σχέση ὄνει-
ρου καὶ πραγματικότητας, τόσο ὁ Σοφοκλῆς, πὺν ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα δραμα-
τικά, ὅσο καὶ ὁ Descartes, πὺν τὸ ἀντιμετωπίζει ἀπὸ τὴ λογικὴ του πλευρὰ, κατα-

8. MONTAIGNE, *Apologie de Raimond Sebond*, τ. I, σ. 569.

9. René DESCARTES, *Meditatio de Prima Philosophia* (1641), *Meditatio I*, σ. 18.

10. Ἐνθ' ἀν., σ. 19.

φεύγουν στον Θεό. Για τον πρώτο ή θεία δικαιοσύνη είναι εκείνη ή όποια θα άνορθώσει και πάλι σε άσφαλή θέση την παγκόσμια πραγματικότητα, την όποια, ώστόσο, ή ίδια είχε προηγουμένως διασαλεύσει σε συνδυασμό με τη θεία παντοδυναμία και για να ίκανοποιήσει τη θεία ανταπόδοση. Όσο ό άνθρωπος συντάσσεται προς τό θεϊό μέλημα, λέγει ή θεά της σοφίας, δέν κινδυνεύει από τίποτε, κανένα όνειρο δέ θα γίνει γι' αυτόν εφιάλτης, αφού τους φρόνιμους οί θεοί τους αγαπούν και τους κακούς μόνον μισούν¹¹. Για τον δεύτερο τό πρόβλημα βρίσκει τη λύση του ένα βήμα μπροστά από εκεί που σταμάτησε ό Σοφοκλής και ή αρχαιοελληνική ήθική, στο χριστιανικό δόγμα της θείας φιλανθρωπίας και παναγαθότητας. Η επιείκεια του Θεού και ή καλοσύνη του διασφαλίζουν τώρα τις ανθρώπινες λογικές άμφιβολίες. Ός πανάγαθος, γράφει ό Descartes, ό Θεός δέ θέλει να κάνει τον άνθρωπο να πλανάται επ' άπειρον. Ορισμένες παραστάσεις, από αυτές που σχηματίζει μέσα του ό άνθρωπος, θα πρέπει να είναι άληθείς και να ανταποκρίνονται στον κόσμο του πραγματικού. Διαφορετικά, εάν ό Θεός έσπρωχνε τον άνθρωπο συνεχώς και άδιαλείπτως στην πλάνη, δέ θα ήταν καλός, πράγμα που αντιβαίνει στον όρισμό του Θεού¹².

Αν ό Θεός δέν ύπηρχε, όπως συμβαίνει με την περίπτωση άλλων δημιουργών, δραματουργών ή φιλοσόφων (π.χ. του Luigi Pirandello)¹³, που χρησιμοποιούν μέν τό ίδιο επιχείρημα, αλλά, άρνούνται να τοποθετηθούν δογματικά άπέναντι στη θεϊκή παρουσία, ό σκεπτικισμός θα έμενε στο σημείο αυτό άνοιχτός· μία συνεχής τυραννία, ένας κακός και πανούργος δαίμων που μπορεί να μάς κάνει να νομίζουμε ότι σκεπτόμαστε, χωρίς όμως πράγματι να σκεπτόμαστε.

Εκείνο που όδήγησε δραματουργούς σαν τον Σοφοκλή και τον Pirandello και φιλοσόφους σαν τον Descartes και τον Montaigne στην ύπόθεση ότι δέν υπάρχουν σαφή σημάδια, ώστε να μπορούμε να διακρίνουμε τό όνειρό από την πραγματικότητα, ήταν τό γεγονός ότι μεταχειριζόμεθα την ίδια γλώσσα, προκειμένου να εκφράσουμε εκείνο τό όποιο μάς συμβαίνει τόσο στο όνειρο όσο και στην πραγματικότητα.

Χρησιμοποιούμε δηλαδή όρους, όπως «φοβούμαι», «είδα», άδιακρίτως είτε άναφερόμαστε σε όνειρικές καταστάσεις είτε στην πραγματικότητα. Επειδή λοιπόν μεταχειριζόμεθα έτσι άδιακρίτως τους γλωσσικούς όρους, ύποθέτουμε έσφαλμένως «ότι οί ίδιοι αυτοί όροι, όταν χρησιμοποιούνται σε σχέση προς τό όνειρο, εκφράζουν τις ίδιες σκέψεις, τά ίδια συναισθήματα, τά ίδια συνειδη-

11. «Ός ήμέρα κλίνει τε κανάγει πάλιν / άπαντα τάνθρώπεια· τους δέ σώφρονας / θεοί φιλοῦσι και στυγοῦσι τους κακούς». Αἶας, 131-133.

12. René DESCARTES, *Discours de la Methode*, Λόγος περί της Μεθόδου, μτφρ. Χρ. Χρηστίδη, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976, σ. 46.

13. Luigi PIRANDELLO, *Έτσι είναι* (Αν έτσι νομίζετε), μτφρ. Μ. Πλωρίτη, στον τόμ. Λουίτζι Πιραντέλλο, Θεατρικά Έργα, Γκόνης, Αθήνα, 1966, σ. 50.

σιακά γεγονότα που ζούμε κι όταν είμαστε εν έγρηγόρσει»¹⁴. Ἡ γοητεία δηλαδή τῆς ὑφιστάμενης ταυτότητας τῆς γλώσσας τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς γλώσσας τοῦ ὄνειρου, μᾶς παρωθεῖ στοὺς νὰ ὑποθέσουμε αὐθαίρετα ὅτι οἱ δύο κόσμοι, τοῦ ὄνειρου καὶ τῆς πραγματικότητας, ταυτίζονται. Ὅπως ὁμως παρατήρησε ὁ Ludwig Wittgenstein¹⁵, στὴν ὀψιμη περίοδο τῆς φιλοσοφικῆς παραγωγῆς του, οἱ λέξεις νοηματοδοτοῦνται ἀνάλογα κάθε φορά πρὸς τὸ λεκτικὸ πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται. Γιά παράδειγμα, ἡ λέξη «πατέρας» στοῦ χώρου τῆς βιολογίας δηλώνει τὸν ἄρρενα γεννήτορα, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ ἴδια λέξη, χρησιμοποιούμενη στοῦ πλαισίου τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, δηλώνει τὸν Θεό.

Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ νὰ παρασυρθοῦμε ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ αὐτὴ ἐξομίωση καὶ νὰ θέσουμε ἐρωτήματα (ὅπως: τί ὕψος ἔχει ὁ Θεός; ποιοῦ εἶναι τὸ χρῶμα τῶν μαλλιῶν του;) πού, ἐνῶ ἔχουν νόημα ἀναφορικὰ πρὸς τὸν φυσικὸ γεννήτορα, εἶναι παράλογα σὲ σχέση πρὸς τὸν Θεό. Κατ' ἀνάλογο τρόπο, εἶναι ἀνεπίτρεπτο νὰ ἀναφέρεται κανεὶς στὰ συνειδησιακά γεγονότα, πού ὑποθέτει ὅτι συμβαίνουν στὰ ὄνειρά του, σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὰ συνειδησιακά γεγονότα, μόνο καὶ μόνο γιατί τὰ ὀνομάζουμε μὲ τὶς ἴδιες λέξεις πού μεταχειριζόμεθα γιὰ νὰ δηλώσουμε ψυχικὲς καταστάσεις τῆς ἐν ἐγρηγόρσει πραγματικῆς ζωῆς μας¹⁶.

Τὸ ὄνειρο, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ συγχρόνους φιλοσόφους, ὅπως ὁ Norman Malcolm¹⁷, εἶναι ἓνας ἐρημητικὰ κλειστὸς κόσμος πού δὲν εἶναι προσπελάσιμος ἀπὸ τὴν ἐν ἐγρηγόρσει κατάστασή μας. Ἐστὼ κι ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι στοῦ σκοτεινοῦ κόσμου τοῦ ὄνειρου ἐκδηλώνονται κάποιας μορφῆς συνειδησιακά γεγονότα, αὐτὰ δὲν ἔχουν τὴν ἐννοια τῶν συνειδησιακῶν γεγονότων τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Τὸ ὄνειρο καὶ ἡ πραγματικότητα λοιπὸν εἶναι δύο ἐννοιολογικοὶ κόσμοι ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι μεταξὺ τους, ἄσχετα ἐὰν κάποιος, ψυχολογικὰ παρασυρόμενος μπορεῖ νὰ τοὺς συγχέει.

III. Ὁ δεύτερος δρόμος διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ Σοφοκλῆς ὁδηγεῖ τὸν Αἴαντα στὴν ἀπομόνωση καὶ τὴν αὐτοκαταστροφὴ εἶναι ἡ τρέλα. «Θεία μανία ξύναυλος· ὁ κλεινὸς νύκτερος Αἴας ἀπελωβήθη. Θολερῶ κεῖται χειμῶνι νοσήσας»¹⁸, γράφει ὁ ἀθηναῖος δραματουργὸς συνδέοντας τὴ θεία νόσο πού ἄρπαξε τὸν

14. Θεοδοσίου ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ, *Ἐμπειρία καὶ Πραγματικότητα*, Καρδαμίτσα, Ἀθήνα, 1982, σσ. 59-106.

15. Ludwig WITTGENSTEIN, *Τὸ μπλέ καὶ τὸ καφέ βιβλίο*, μτφρ. Κ. Κωβαῖος, Καρδαμίτσα, Ἀθήνα, 1984, σσ. 54-57.

16. Θεοδοσίου ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ, *Φιλοσοφία καὶ Ἀμφισβήτηση*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα, 1991, σσ. 147-149.

17. Norman MALCOM, *Dreaming and Scepticism*, *Philosophical Review*, 64, 1956, σσ. 14-37.

18. *Αἴας*, 611, 206, 216.

σαλαμίνιο βασιλιά με την διαστροφή της γνώμης και των φρενών του¹⁹.

Αυτό το ταξίδι ωστόσο του Αϊαντα προς την τρέλα και οί έμπειρίες που απέκόμισε ζώντας την, ή επιστροφή του στον κόσμο του όρθολογισμού και ή παραμονή σ' αυτόν μέχρι να αποκαλύψει στους γύρω του ότι δέν είναι παρανοϊκός, έδωσαν στον Σοφοκλή τή δυνατότητα να μάς υποδείξει ότι οί τρελοί δέν είναι, όπως από πολλές πλευρές υποστηρίχθηκε, όνειροπαρμένοι, άθεράπευτα ρομαντικοί άνθρωποι, που βρίσκονται έξω από τον κόσμο, έξω από τό χρόνο, έξω από τή ζωή. Ή τρέλα δέν είναι εικόνες που οί τρελοί δέν κατόρθωσαν να συγκρατήσουν στο βασίλειο του όνείρου και τίς μετέφεραν στην πραγματικότητα και ζούν με αυτές σαν να είναι αληθινές. Τούναντίον, ή τρέλα ενός ανθρώπου εκφράζει μιάν αυθεντική σχέση τόσο προς τον έαυτόν του, όσο και προς τον κόσμο γύρω του, που μπορεί να μάς διδάξει πολλά για τον τρόπο που έμεϊς, οί θεωρούμενοι πνευματικά ύγιεις, αντιμετωπίζουμε τήν πραγματικότητα αλλά και τους άλλους γύρω μας. Ένω στα όνειρα υπάρχει μιá άβιαστη παραδοχή των δρώμενων και όλοι έμεϊς που όνειρευόμαστε και που θεωρούμε τον έαυτό μας πνευματικά ύγιη ποτέ δέν άμφισβητούμε όσα βλέπουμε στα όνειρά μας, στην τρέλα οί τρελοί είναι όπλισμένοι με μιá συνεχή και άγρυπνη δυσπιστία.

Γράφει, διευρύνοντας τή σκέψη αυτή, ένας δραματουργός του αιώνα μας, ό Luigi Pirandello, που έμπνεύστηκε από τον Σοφοκλή τον χαρακτηριστικότερο ίσως ήρωά του, τον Έρρικο τον Δ', ό όποιος, όπως λένε πολλοί μελετητές του, μοιράζεται με τον Αϊαντα πολλά κοινά γνωρίσματα: «Ξέρετε τί σημαίνει να βρεθείτε μπροστά σ' έναν τρελό; Ότι βρισκόσαστε μπροστά σ' έναν άνθρωπο που σάς κλονίζει συθέμελα όλα όσα έχετε χτίσει μέσα σας και γύρω σας, τή λογική, τή λογική του κάθε πράγματος που έχετε οίκοδομήσει... Χτίζουν χωρίς λογική οί μακάριοι αυτοί άνθρωποι, οί τρελοί! Ή με τή δική τους λογική που πετάει σαν φτερό! άπιαστοι!... Σεϊς κρατιόσαστε γερά κι αυτοί στέκονται στον άέρα! Άπιαστοι!... Έσεϊς λέτε «αυτό δέν μπορεί να γίνει» —ένω γι' αυτούς μπορούν να γίνουν τά πάντα. Έρχεστε σεϊς και λέτε πως δέν είναι αλήθεια. Και γιατί; Έπειδή φαίνεται αλήθεια σέ σένα, σέ ένατό χιλιάδες άλλους! Θά 'πρεπε να δούμε τί είναι εκείνο που φαίνεται αλήθεια στους ένατό χιλιάδες άλλους που δέν τους λένε τρελούς, και τί θέαμα παρουσιάζει ή κοινή παραδοχή, τό άνθος αυτό της λογικής... Άλίμονο, αν έμβαθύνετε καθώς έκανα έγώ... Θά νιώσετε σαν ζητιάνος μπροστά σέ πόρτα που δέν θά σάς άνοιχτεί ποτέ. Έκεϊνος που θά μπει στην πόρτα δέ θά 'σαστε ποτέ έσεϊς με τον έσωτερικό σας κόσμο καθώς τον ξέρετε και τον νιώθετε. Αυτός

19. «Κεί μή τόδ' όμμα και φρένες διάστροφου / γνώμης απήξαν της έμης», λέει ό ίδιος ό Αϊας στο στίχο 447.

πού θα μπει θα είναι ένας άγνωστος σέ σās, όπως τόν ξέρει και τόν νιώθει ό άλλος εκείνος άνθρωπος μέσα στόν ανεξάρτητο δικό του κόσμο!»²⁰

Η άμφιβολία, ή καχυποψία, είναι για τόν Pirandello, όπως προηγουμένως για τόν Σοφοκλή, βασικό συστατικό της τρέλας, έτσι ώστε, ή τελευταία αυτή να μή μπορεί να ταυτιστεί με τη μεταφορά του όνειρου στην πραγματικότητα, όπως είσηγήθηκαν έν προκειμένω σκεπτικιστές, π.χ. ό Descartes. Γιατί, όταν ό Descartes και οί απολογητές του σκεπτικισμού του είσηγούνταν την άμφιβολία ως τη μέθοδο εκείνη μέσω της όποίας θα μπορούσαν οί φιλόσοφοι να φτάσουν σε μιάν άναμφισβήτητη αλήθεια, πάνω στην όποία θα μπορούσαν στη συνέχεια να οικοδομήσουν έγκυρη γνώση της πραγματικότητας, γνώριζαν καλά, ότι μέσα στο βάθος της καθολικής άμφισβήτησής των άγγιζαν τά όρια του παραλογισμού και της τρέλας. Τη στιγμή, όμως, που ή άμφιβολία του Descartes, έφτανε στη μεθόριο της παράνοιας και καλούσε γύρω του όλες τις σκοτεινές δυνάμεις του παραλογισμού, ό γάλλος φιλόσοφος συνειδητοποιούσε ταυτόχρονα, ότι δέν μπορεί να είναι τρελός, αφού ή ύπαρξη του έαυτού του ως όμφάλειος λώρος τόν κρατούσε σε έπαφή με τό περιβάλλον και του επέτρεπε να δρατετεύσει από αυτόν τόν επικίνδυνο έναγκαλισμό του με την τρέλα, έστω κι αν άνεγνώριζε, ότι οί άπρόβλεπτες δυνάμεις εκείνης ήταν ό μόνιμος σύντροφός του καθ' όν χρόνον διαρκούσε ή άμφιβολία του. Αφού, ό Descartes δέν μπορεί να θεωρηθεί παρανοϊκός από τη στιγμή που ό στρόβιλος των άμφιβολιών του απολήγει σε μιá βεβαιότητα, πόσο μάλλον δέν μπορούν να θεωρηθούν τρελοί οί όνειροπόλοι και εύφάνταστοι εκείνοι άνθρωποι που, όπως ό Αϊας, με τη δυσπιστία τους και την καχυποψία τους δέν άγγίζουν καθόλου τις όνειρικές καταστάσεις με τις όποιες συμβιώνουν στην καθημερινή τους ζωή. Τό παραλήρημα των παρανοϊκών, αντίθετα με ό,τι έχει υποστηριχθεί, δέν είναι τό όνειρο των ξυπνητών· τούναντίον, ή τρέλα ενός ανθρώπου, στην βαθύτερή της ούσία, μπορεί να θεωρηθεί, ότι εκφράζει μιάν αυθεντική σχέση τόσο προς τόν έαυτό του, όσο και προς τόν κόσμο γύρω του.

Η τρέλα του Αϊαντα, είναι ταυτόχρονα και ή τραγική άρετή του· ή αυθεντική σχέση του τόσο με τόν κόσμο των θεών όσο και με τόν κόσμο των ανθρώπων. Και είναι άξιοπρόσεκτο, ότι μέσα από την άνοδο και την πτώση ενός τρελού ήρωα διαλέγει ό Σοφοκλής να αποκαλύψει τόν γνήσιο άνθρωπο, τόν αιώνιο ήρωα, που δέν αλλάζει ούτε μιá κεραία από τις άπαιτήσεις του, για χάρη κανενός και σε καμία περίπτωση. Δέν λυγίζει ούτε μπροστά στόν θάνατο. Με θαυμαστή έμμονή, θέλει ό ίδιος έλεύθερα να δημιουργεί τη μοίρα του πολυ πριν οί θεοί τόν κατατρέξουν και του στερήσουν τό δικαίωμα να είναι αυτός που είναι. Όσο για τις βίαιες πράξεις του, από μόνες τους δέ σημαίνουν τίποτε για τόν άθηναίο δραματουργό· αφήνονται να είναι ό,τι

20. Έρρίκος Δ', μτφρ. Γ. Ρούσσου, μνημ. έργ., σ. 229.

είναι, καθόσον τὸ κέντρο βάρους πέφτει στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀσυμβίβαστος δημιουργεῖ τὸ δράμα καὶ προκαλεῖ τὴν τραγικὴ του μοίρα, κι ὄχι σ' αὐτὸ ποὺ κάνει τὴν κοινὴ συνείδηση, τὸ ἄνθος αὐτὸ τῆς λογικῆς, νὰ “κουμπώνεται” τρομαγμένη ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο ποὺ πρὶν λίγο παρουσιάστηκε μπροστὰ στὰ μάτια της πάνω στὴ σκηνὴ ὑπὸ μορφὴ τρέλας²¹.

Οἱ ἴδιες σκέψεις ἀπαντῶνται στὸν Pirandello: Ἄν ἀφήσει κανεῖς τὴν πόρτα τῆς συνείδησής του ἀνοιχτή, δὲν θὰ εἰσέλθῃ ὁ ἑαυτός του μὲ τὸν ἐσωτερικό του κόσμο, ἀλλὰ οἱ ἄλλοι ποὺ, ἔχοντας μὲ τὴ σειρὰ τους ἀφήσει ἀνοιχτή τὴν πόρτα τῆς δικῆς των συνείδησης, εἶναι ταυτισμένοι ὄχι μὲ τὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ μὲ κάποιους ἄλλους. Νομίζουμε πὼς εἴμαστε ὁ ἑαυτός μας, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἔχουμε ἀλλοτριωθεῖ ἀπὸ τὸ κοινωνικό μας περιβάλλον· γεννιόμαστε μέσα σὲ ἓνα διαμορφωμένο ἤδη σύστημα ἰδεῶν, κανόνων συμπεριφορᾶς καὶ πεποιθήσεων, ποὺ ἐτοιμάστηκαν πολὺ πρὶν ἀπὸ μᾶς γιὰ μᾶς. Ἐνας διαμορφωμένος ἤδη πολιτισμὸς μὲ καθορίζει πολὺ πρὶν γεννηθῶ μέσα σ' αὐτὸν καὶ γιὰ νὰ τὸν μάθω δὲν ἀπαιτεῖται ἀπὸ ἐμένα τίποτε παραπάνω ἀπὸ ἐπαρκὴ γλωσσικὴ ἱκανότητα. Ἄπειρο ποσὸ γνώσης μὲ περιμένει ἀπὸ τὴν τρυφερὴ παιδικὴ ἡλικία ἀκόμη γιὰ νὰ τὸ ἀποκτήσω, ὄχι γιατί τὸ ἀνακάλυψα μόνος μου, ἀλλὰ, γιατί πρέπει νὰ κοινωνικοποιηθῶ. «Μὴν κάνεις αὐτό», «κάνε ἐκεῖνο», «αὐτὸ εἶναι σωστό», «ἐκεῖνο εἶναι λάθος». Ὅλα δάνεια ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ τὰ ὁποῖα εἶμαι ὑπερχρεωμένος καὶ ὑποχρεωμένος νὰ ζήσω τὴ ζωὴ μου, νὰ συμβιβασθῶ χωρὶς ἄλλο στὴ χρυσὴ μετριότητα ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους κοινούς καὶ ἀσφαλεῖς. Κι ὅταν φτάσει ἡ ὥρα τῆς ἀμφισβήτησης, τῆς ἐπανάστασης ἐνάντια στὸ καθιερωμένο καὶ τὸ ἀποδεκτό, τί νὰ πρωτοαπορρίψει κανεῖς ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔχουν περάσει μέσα του, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὸ καταλάβει²².

Μήπως καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ κατεστημένου καὶ τῶν παραδεδομένων ἀξιῶν δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ξεθωριασμένη συνταγή, ἓνα σύνθημα στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ποὺ σπάνια γίνεται πράξη καὶ ποὺ δὲν προκαλεῖ πιά καμιάν ἐκπληξή; Τὸ γεγονός, ἐξάλλου, ὅτι μιὰ λέξη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο, τόσο σὲ διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ ἰδίου πνεύματος, ὅσο καὶ σὲ διάφορες μεταξὺ τους κοινωνίες, δὲν δικαιώνει τὴν ἀποψη, ὅτι οἱ ἄνθρωποι συμπεριφέρονται σὲ κάποιες ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς τους ζωῆς ἢ κοινωνίες λογικότερα ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες. Ἀντίθετα, μάλιστα, σ' ὅλες τὶς κοινωνίες, πρωτόγονες ἢ σύγχρονες, ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων παρουσιάζει τὴν αὐτὴ λογικὴ δομὴ καὶ λειτουργία²³. Πάντοτε ὁμως παρατηροῦμε ὅτι ὑπερτερεῖ τὸ

21. «Αἰαὶ τίς ἂν ποτ' ὦθ' ἐπώνυμον / τοῦμόν ξυνοίσειν ὄνομα τοῖς ἐμοῖς κακοῖς;». στιχ. 430. «...εἰ δέ τις θεῶν / βλάπτοι, φύγοι τᾶν γῶ κακὸς τὸν κρείσσονα. / Καὶ νῦν τί χρή δρᾶν; ὅστις ἐμφανῶς θεοῖ / ἐχθαίρομαι, μισεῖ δέ μ' Ἑλλήνων στρατός, / ἔχθει δέ Τροία πᾶσα καὶ πεδία τάδε». στιχ. 455-459.

22. Θεοδοσίου ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ, *Κεφάλαια Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Παν/μο Ἀθηνῶν, 1980, σσ. 36-38.

σύνολο, οί πολλοί, πού καθορίζουν τὸ ἄτομο ὀριοθετώντας κάθε φορά τί εἶναι ἐκ μέρους του ἀνεκτὴ συμπεριφορὰ καὶ τί ὄχι. Μὲ ἄλλα λόγια: Τί εἶναι λογικὴ καὶ τί εἶναι τρέλα. Ποτέ, ὅμως, δὲν ὑπερτερεῖ τὸ ἐγὼ ἀλλὰ πάντοτε οἱ ἄλλοι καὶ μέσω τῶν ἄλλων ἐμεῖς. Προκύπτει ἔτσι τὸ ἐρώτημα: Πῶς λοιπόν, θὰ ἐπέλθει ἡ πραγματικὴ ρήξη μὲ τὸν ψεύτικο ἑαυτὸ μας, τὸν ἑαυτὸ πού δημιούργησαν οἱ ἄλλοι κατὰ πῶς ἤθελαν, ὅταν λάθρα παρείσφρυναν ἀπὸ τὴν ἀνοικτὴ πόρτα τῆς συνείδησής μας ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη μας ἀθωότητα;

Σὲ αὐτὸ συμφωνοῦν τόσο ὁ Σοφοκλῆς ὅσο καὶ ὁ Pirandello. Οἱ τρελοί, ἡ ὅσοι σὰν τρελοί, ἀρνοῦνται νὰ συμβιβαστοῦν μὲ ὅ,τι ἐπιτάσσει ἡ κοινὴ λογικὴ, ἀναζητώντας διακαῶς τὸ ἀληθινὸ τους πρόσωπο, αὐτοὶ μποροῦν καὶ νὰ ἀμφισβητήσουν, νὰ κλονίσουν συθέμελα, ὅ,τιδήποτε ἔχει οἰκοδομηθεῖ μέσα μας σὰν φυσιολογικὴ γνώση καὶ στὴ θέση του νὰ δημιουργήσουν ἕναν ἄλλο, ἐντελῶς δικό τους, κόσμο ἀληθινὸ ὅσο καὶ ἐλεύθερο. Ἕναν κόσμο πού ὅ,τι κι ἂν εἶναι, ἀληθινὸς ἢ ψεύτικος, ὁμορφος ἢ ὑπαρκτός, ἀγωνιώδης ἢ ἐφησυχαστικός, εἶναι ὁ συνθετικὸς τους ἑαυτός, εἶναι ὁ ἑαυτός τους ὅπως οἱ ἴδιοι, πού μόνοι τους, μέσα στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τους θέλησαν νὰ τὸν πλάσουν.

Ὡστόσο, ὁ Αἴαντας μέσα στὴν τρέλα του («ὅταν τὰ θεῖ' ἀφείς... εἰς τὸ μαίνεσθαι τραπῇ», *Οἶδ. Κολων.* στιχ. 1534), πέρα ἀπὸ τὴν αὐθεντικότητά τοῦ ἑαυτοῦ του, μπόρεσε νὰ ἀποκαταστήσει μίαν αὐθεντικὴ, ἐπίσης, σχέση μὲ τὸν κόσμο γύρω του, τὴν ὁποία ἐμεῖς οἱ ἄλλοι ἔχουμε ἀπωλέσει. Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ ἐπιχείρημα αὐτό, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία νὰ καταλάβουμε, ἐν προκειμένῳ, ὅτι οἱ αἰσθήσεις μας εἶναι αὐτόνομες καὶ ὅτι παραστάσεις πού μᾶς δίνουν αὐτές, ἀναφορικὰ πρὸς τὸ περιβάλλον, εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητες μεταξύ τους παρ' ὅτι μπορεῖ, παρασυρόμενος κανεὶς ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ τὴ χρῆση τῆς, νὰ τὶς συγχέει.

Ὅπως γράφει ὁ Ἰρλανδὸς φιλόσοφος George Berkeley²⁴, μπορεῖ ὅλοι ἐμεῖς οἱ ψυχικῶς ὑγιεῖς νὰ θεωροῦμε ἐντελῶς φυσικὸ νὰ πεῖ κάποιος ὅτι τὸ τριαντάφυλλο, γιὰ παράδειγμα, πού κρατᾷ στὰ χέρια του, εἶναι τὸ ἴδιο μ' αὐτὸ πού βλέπει καθ' ὃν χρόνον τὸ κρατᾷ πλησιάζοντάς το στὸ πρόσωπό του γιὰ νὰ τὸ μυρίσει, οὐδέποτε, ὅμως, κατὰ τὸν Berkeley, εἶναι δυνατόν νὰ βλέπουμε, νὰ ἀγγίζουμε ἢ νὰ μυρίζουμε τὸ ἴδιο πράγμα. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ὁράσεώς μας καὶ τὰ ἀντικείμενα τῶν ἄλλων αἰσθήσεών μας (ἀφῆς, ὀσμῆς κ.λ.π.) εἶναι, κατὰ τὸν Ἰρλανδὸ φιλόσοφο, ἐντελῶς διαφορετικὰ μεταξύ τους ἀντικείμενα, ἄσχετα ἂν ἀδυνατοῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ διάκριση αὐτὴ ἐμποδιζόμενοι ἀπὸ τὴ γλώσσα πού χρησιμοποιοῦμε²⁵. Γι' αὐτό, γράφει ὁ Berkeley, ἂν ἤμουν ἕνα πλάσμα χωρὶς καθόλου αἰσθήσεις, δὲν ἔβλεπα, δὲν ἄκουγα, δὲν εἶχα ἀφή, γεύση ἢ ὀσμὴ, θὰ

23. E. E. EVANS-PRICHARD, *Lévy-Bruhl's Theory of Primitive Mentality*, ἐνθ' ἂν., σ. 36.

24. George BERKELEY, *An Essay Towards a New Theory of Vision*, 1709, παρ. 49.

25. George BERKELEY, *Principles of Human Knowledge*, εἰσ. § 18, σσ. 105-106.

ἀγνοοῦσα παντελῶς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ τριαντάφυλλου ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλου ἀντικειμένου πού ἴσως ὑπῆρχε ἀπέναντί μου. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, λέει ὁ Berkeley, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ συλλογὴ παραστάσεων, καταστάσεων, εἰκόνων κ.ἄ., πού ὁμως σὲ καμία περίπτωση δὲν μπορεῖ ἀπὸ μόνη τῆς νὰ συγκροτήσῃ μιὰ ἀνεξάρτητη ὄντοτητα, ἀφοῦ, πίσω ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας δὲν ὑπάρχει τίποτε· οὔτε ὁ ἑαυτός μου, οὔτε τὸ ἐγώ, οὔτε ἡ νόηση, ἀλλὰ τὸ ἀπόλυτο σκοτάδι καὶ ὁ ζόφος τῆς ἀγνοίας τῶν πάντων²⁶.

Συγκεκριμένα, εἶναι γεγονός, ὅτι μεταχειριζόμαστε τὶς ἴδιες λέξεις, γιὰ νὰ δηλώσουμε τὰ πράγματα πού ὑποπίπτουν στὶς αἰσθήσεις μας (εἴτε, δηλαδή, βλέπουμε, εἴτε ἀγγίζουμε, εἴτε μυρίζουμε τὸ λουλούδι τοῦ ρόδου χρησιμοποιοῦμε ἀδιακρίτως τὴ λέξη «τριαντάφυλλο», κατὰ τὸ προηγούμενο παράδειγμά μας). Καὶ ἐξ' αὐτοῦ τοῦ λόγου ἡ ἐξίσωση τῆς γλωσσικῆς δήλωσης τῶν πραγμάτων μᾶς ὠθεῖ νὰ ὑποθέσουμε στὴ συνέχεια ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενο καὶ ὄχι γιὰ ἀνεξάρτητες καὶ διαφορετικὲς κατηγορίες ἀντικειμένων, τὰ ὅποια, ὥστόσο, εἶναι ἀνεπίτρεπτο νὰ ταυτίζονται, καθ' ὅσον οἱ αἰσθήσεις μας δὲν ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους²⁷. Γιατί, λοιπόν, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι τὰ ἀντικείμενα τῆς ὁρασῆς μας εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀφῆς μας καὶ νὰ μὴν πιστέψουμε τὸ ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή τὸ λουλούδι πού βλέπω καὶ τὸ λουλούδι πού ἀγγίζω, εἶναι δύο διαφορετικὰ μεταξύ τους πράγματα, ἀσχέτως πρὸς τὸ γεγονός ὅτι καὶ τὰ δύο ἀποκαλοῦνται μὲ τὴ λέξη «τριαντάφυλλο»²⁸. Γιὰ τὸν Berkeley ἡ πεποίθησή μας ὅτι ὑπάρχει κάτι κοινὸ ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνο πού βλέπουμε, ἀγγίζουμε κ.λ.π. καὶ τὸ ὅποιο δηλώνουμε μὲ τὸν ἴδιο ὄρο, ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν πεποίθησή μας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν.

Ὅπως λέει ὁ Locke²⁹ «οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ἔχουν συνείδηση δύο πραγμάτων: τῶν παραστάσεων, πού μέσω τῶν αἰσθήσεών τους σχηματίζουν γιὰ τὰ ἀντικείμενα, καὶ τῶν νοητικῶν λειτουργιῶν (τῆς πίστεως, τῆς γνώσεως, τῆς βούλησης κ.ἄ.) πού ἐπιτελοῦν κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ τῶν παραστάσεών τους». Αὐτὲς τὶς «ιδέες», ὅπως τὶς ὀνομάζει ὁ Locke, ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ τὶς κοινοποιοῦμε στοὺς συνανθρώπους μας μέσω τῆς γλώσσας, πού κυριολεκτικῶς δημοσιοποιεῖ τὶς αἰσθητὲς παραστάσεις μας καὶ τὶς νοητικὲς μας λειτουργίες μεταγράφοντάς τες σὲ λέξεις³⁰. Οἱ λέξεις, λοιπόν, χρησιμοποιοῦνται, κατὰ κύριο λόγο, ὅπως τὰ κύρια ὀνόματα, πού ἀναγκαστικῶς ἀναφέρονται κά-

26. Θεοδοσίου ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ, *Ἐμπειρία καὶ Πραγματικότητα*, σσ. 291-298.

27. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλοσοφία καὶ Σχιζοφρένεια*, Χάρης (Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Ν. Μελανίτη), Ἀθήνα, Παν/μο Ἀθηνῶν, 1991, σσ. 177-184.

28. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλοσοφία καὶ Ἀμφισβήτηση*, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 1991, σσ. 166-168.

29. John LOCKE, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1690, I I, i, 2.

30. Θεοδοσίου ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ, *Ἐμπειρία καὶ Πραγματικότητα*, Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1982, σ. 269 κ. ἐξ., ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ ἔργο τοῦ LOCKE.

που ή δηλώνουν κάτι (π.χ. ή λέξη κόκκινο δηλώνει τὸ χρώμα τοῦ τριαντάφυλλου ποὺ βρίσκεται στὸ ἀπέναντι ἀνθοδοχεῖο, ὅπως, κατ' ἀνάλογο τρόπο, ή λέξη Ἀγγλία ἀναφέρεται σὲ μία συγκεκριμένη χώρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης). Ὡστόσο, παρατηρεῖ ὁ Locke, οἱ λέξεις δὲν χρησιμοποιοῦνται μόνο γιὰ νὰ δηλώσουν τίς ιδέες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὰ συγκεκριμένα ἀντι-κείμενα, ἀλλὰ, τίς χρησιμοποιοῦμε, ἐπίσης, μ' ἓναν τρόπο γενικό, γιὰ νὰ δηλώσουμε κάποιες ιδέες διαφορετικῆς ὑφῆς ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Locke ὀνόμασε «ἀφηρημένες ιδέες». Κόκκινο, συγκεκριμένα, δὲν εἶναι μόνο τὸ τριαντάφυλλο τοῦ παραδείγματός μας, ἀλλὰ, καὶ οἱ φράουλες, τὸ αἷμα, καὶ χίλια-δύο ἄλλα ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα συναντοῦμε καθημερινὰ καὶ τὰ ὁποῖα ὀνομάζουμε πάντοτε μὲ τὴν ἴδια λέξη. Ὁ νοῦς, παρατηρεῖ ὁ Locke, λειτουργεῖ κατὰ τρόπο ἀφαιρετικό. Πέρα δηλαδή ἀπὸ τίς ποικίλες διαφορὲς ποὺ ὑφίστανται ἀνάμεσα στὸ τριαντάφυλλο, τίς φράουλες καὶ τὸ αἷμα, τὸ μυαλό μας ἔχει τὴν ἱκανότητα, νὰ διαπιστώσει τὸ κοινὸ τους χρώμα, τὴν ἀφηρημένη, ὀρισμένως, ιδέα τοῦ κόκκινου χρώματος καὶ ἀκολουθῶς νὰ ὀνομάσει μὲ αὐτὴν ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ μοιάζουν ὡς πρὸς τὸ χρώμα τους (τὸ κόκκινο παλτό, τὰ κεράσια, τὴ φωτιά κ.ἄ.). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅμως ποὺ ὁ νοῦς μας σχηματίζει τίς ἀφηρημένες ἔννοιες, θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ὑποστηρίξει, ὅτι τὸ ἀντικείμενο ποὺ βλέπουμε εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ ποὺ ἀγγίζουμε σὲ κάποια ἄλλη στιγμή, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο μοιράζονται ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν, πέρα ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑπαρκτὲς διαφορὲς τους, νὰ τὰ ὑπάγουμε νοηματικῶς στὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλη ἀφηρημένη ιδέα. Ἐφόσον, δηλαδή, τὰ ἀντικείμενα τῆς ὁράσεώς μας καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀφῆς μας, μπορούν μὲ τὸν ἄλφα ἢ βῆτα τρόπο, νὰ δηλωθοῦν μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους, τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀνεξάρτητα ἀλλήλων.

Ἡ ἐγκυρότητα, ὥστόσο, ἑνὸς τέτοιου ἰσχυρισμοῦ ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Berkeley. Κατ' αὐτόν, τόσο ή θεωρία τοῦ νοήματος, ἐπὶ τῆς ὁποίας θεμελιώνεται ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτός, ὅσον καὶ ή θεωρία γιὰ τίς ἀφηρημένες ιδέες, ἐν ὀνόματι τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ή ταυτότης τῶν ἀντικειμένων τῆς ὁρασῆς μας καὶ τῆς ἀφῆς μας, ποὺ δηλώνουμε μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους, εἶναι αὐθαίρετες. Οἱ λέξεις, σημειώνει ὁ Berkeley, δὲν μᾶς παραπέμπουν πάντοτε σὲ ιδέες οὔτε ἔχουν μόνο ἀναφορικό ἢ πληροφοριακὸ χαρακτήρα. Γιὰ παράδειγμα ή λέξη «καλὸς» ποὺ δὲν ὑπαγορεύεται ἀπὸ κάποιο σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ἢ ἀπὸ κάποια ιδέα καί, ὥστόσο, ἀσκεῖ ἔντονη ἐπίδραση ἐπάνω μας, ἀφοῦ, ὅπως λέει ὁ Berkeley, ὅλοι ἐπηρεαζόμαστε ἀπὸ μίαν ὑπόσχεση γιὰ κάτι καλὸ, ἀσχέτως ἐὰν ἔχουμε κάποια ιδέα γιὰ τὸ τί εἶναι αὐτὸ καὶ τί δὲν εἶναι. «...Τίποτα δὲν εἶναι καλὸ ἢ κακὸ, ἀλλὰ ὁ στοχασμὸς τὸ κάνει τέτοιο», θὰ γράψει ὁ Shakespeare στὸν Hamlet³¹. Κι αὐτὸ ἰσχύει, βέβαια, συνεχίζει ὁ Berkeley, μὲ κάθε ἀξιολογικὴ λέξη ἢ ἔκφραση

31. William SHAKESPEARE, *Hamlet*, Πράξη Β, Σκηνὴ 2.

πού πρωτίστως μᾶς ὑποβάλλει τὸ νόημά της. Ἀφοῦ, λοιπόν, οἱ λέξεις δὲν παραπέμπουν κατ' ἀνάγκην κάπου ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Locke γιὰ τὶς ἀφηρημένες ιδέες μένει μετέωρος καὶ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μόνο πάνω σὲ μιὰ κακομεταχείριση τῆς γλώσσας³².

Ὡστόσο, ὁ Berkeley, δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Ἀλλὰ συνεχίζει, ἐπιχειρώντας νὰ καταδείξει, ὅτι ἡ ἴδια ἡ θεωρία τοῦ Locke γιὰ τὶς ἀφηρημένες ιδέες πάσχει ἐμπειρικά, εἶναι λογικὰ αὐθαίρετη καὶ πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ. Γιὰ τὸν Locke, σημειώνει ὁ Berkeley, οἱ ἀφηρημένες ιδέες πρέπει νὰ λογίζονται ὡς ἀπογυμνωμένες ἀπὸ κάθε ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό³³. Αὐτὸ ὅμως εἶναι γιὰ τὸν Ἰρλανδὸ φιλόσοφο καὶ τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς θεωρίας τοῦ Locke γιὰ τὶς ἀφηρημένες ιδέες· ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη φαντασία ὑπόκειται σὲ ὀρισμένες φόρμες πού μπορεῖ μὲν νὰ εἶναι ἐλαστικὲς καὶ νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν ἕναν εὐρύτατο ὀρίζοντα συλλήψεων καὶ δημιουργίας δὲν εἶναι ὅμως πράγματι ἀπεριόριστες. Εἶναι, λοιπόν, πράγματι, δυνατόν, νὰ φανταστοῦμε πολλὰ παράδοξα πράγματα, δὲν εἶναι ὅμως ποτὲ δυνατόν νὰ φανταστοῦμε κάτι χωρὶς κάποιον σχῆμα ἢ χρῶμα, γεγονὸς πού θέτει ἕνα ὄριο στὴ φαντασία μας καὶ καθιστᾷ τὴν θεωρία τῶν ἀφηρημένων ιδεῶν τοῦ Locke προβληματική. Μπορεῖ, λοιπόν, νὰ φανταστοῦμε ἕναν ἄνθρωπο, ὅπως θέλει ὁ Locke, πού δὲν εἶναι οὔτε μαῦρος οὔτε ἄσπρος, οὔτε κοντὸς οὔτε ψηλός, οὔτε ἄνδρας οὔτε γυναίκα καὶ οὕτω καθεξῆς, ἀλλά, ὅση προσπάθεια κι ἂν καταβάλλουμε, δὲν θὰ μπορέσουμε ποτὲ νὰ φανταστοῦμε ἕναν ἄνθρωπο χωρὶς κανένα ἀπολύτως ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό (χωρὶς χρῶμα, φύλλο, μέγεθος ἢ σχῆμα).

Ἀφοῦ, λοιπόν, δὲν ὑπάρχουν ἀφηρημένες ιδέες τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαγάγει τὰ πράγματα πού ὑποπίπτουν στὶς διαύλους τῶν αἰσθήσεών μας σὲ κοινὲς κατηγορίες ἐπιτρέποντάς μας τὴν ἀναφορὰ σὲ κοινὰ ἀντικείμενα. Ἀνάμεσα στὸ τριαντάφυλλο πού βλέπω, πού ἀγγίζω ἢ πού μυρίζω, λέει ὁ Berkeley³⁴, δὲν ὑπάρχει κανενὸς εἶδους λογικὸς σύνδεσμος. Ὡς ἐκ τούτου, συνεχίζει ὁ Berkeley, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα τῆς ὁρασῆς μας καὶ τῆς ἀφῆς μας θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ σὰν τὴν σχέση πού ὑφίσταται ἀνάμεσα σὲ μιὰ λέξη ὅπως τὴν γράφουμε καὶ τὴν ἴδια λέξη ὅπως τὴν ἀρθρώνουμε. Ἀνάμεσά τους δὲν ὑπάρχει κανένας ἐγγενὴς καὶ οὐσιαστικὸς σύνδεσμος. Τὰ γράμματα πού στοιχειοθετοῦν τὶς λέξεις, δὲν ἀντιστοιχοῦν κατ' ἀνάγκην στοὺς ἤχους πού προφέρουμε ἀλλὰ ἀποτελοῦν αὐθαίρετες καὶ ἐν πολλοῖς συμπτωματικὲς διατυπώσεις μὲ καθαρὰ ἱστορικὴ κι ὄχι πραγματικὴ βάση. Κατὰ τρόπο ἀνάλογο, σημειώνει ὁ Berkeley, ἂν ἀποκτοῦσε τὸ φῶς τοῦ ἑνὸς ἐκ γενετῆς τυφλός, πού εἶχε προηγουμένως μάθει μὲ κατάλληλη ἐκπαίδευση νὰ διακρίνει διὰ τῆς ἀφῆς τοῦ ἑνὸς στρογγυλὸ ἀπὸ ἕνα

32. Θεοδοσίου ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ, *Ἐμπειρία καὶ Πραγματικότητα*, σσ. 415-416.

33. *Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 167-168.

34. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 169.

τετράγωνο αντικείμενο, δέν θά μπορούσε νά διακρίνει τὰ σχήματα αὐτὰ πρὶν νά τὰ ἀγγίξει. Ἐτσι ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωση ποὺ στὸν αἰῶνα μας ἐπαληθεύτηκε καὶ πειραματικῶς, ἐπιβεβαιώνει κατὰ τὸν Ἰρλανδὸ φιλόσοφο, μὲ τὸν πλέον ἐνδεικτικὸ τρόπο ὅτι ἀνάμεσα στὰ αντικείμενα τῆς ὁρασῆς μας καὶ τὰ αντικείμενα τῆς ἀφῆς μας δέν ὑπάρχει καμία «φυσικὴ ὁμοιότητα», παρ' ὅτι εἶναι δυνατόν νά τὰ ἀποκαλοῦμε μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους.

Ἐὰν ἐγκύψουμε βαθύτερα στὸ θέμα αὐτό, θά διαπιστώσουμε ὅτι οἱ λόγοι ποὺ μᾶς ὠθοῦν σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς συγχύσεις εἶναι ἀποκλειστικὰ ψυχολογικοί. Ἐπειδὴ ὑπάρχει μιὰ σταθερὴ καὶ ἐπαναλαμβανόμενη ἀκολουθία ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ βλέπουμε καὶ σ' αὐτὸ ποὺ ἀγγίζουμε, χωρὶς ποτὲ νά προκύπτει κάποια μεταξὺ τους διάσπαση, δημιουργεῖται μέσα μας μιὰ συνειρμικὴ σχέση, τὴν ὁποία ὡστόσο δέν δικαιούμεθα νά τὴν ἀναγάγουμε σὲ πραγματικὴ σχέση. Ὅπως ὁ σκύλος στὸ πείραμα τοῦ Pavlov ἔμαθε νά συνδέει τὴν τροφή του μὲ τὸ κτύπημα τοῦ κουδουνιοῦ ἔτσι κι ἐμεῖς περιμένουμε ὅτι τὸ τριαντάφυλλο ποὺ βλέπουμε ἀπέναντί μας θά εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ τριαντάφυλλο ποὺ ἀγγίζουμε, καθὼς τὸ βλέπουμε, καθ' ὃν χρόνον τὸ μυρίζουμε. Ἡ συνειρμικὴ, ὡστόσο, σύμφυρση τῶν αντικειμένων τῆς ὁρασῆς μας καὶ τῶν αντικειμένων τῆς ἀφῆς μας, καθὼς καὶ ἡ τάση μας νά ἀναζητοῦμε κοινὰ γνωρίσματα καὶ ταυτότητες, μᾶς ἐμποδίζουν ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν πολυπλοκότητα καὶ τὴν ποικιλία τῆς πραγματικότητος καὶ νά καταλάβουμε, ὀρισμένως, ὅτι τὰ πράγματα ποὺ μᾶς περιβάλλουν δέν εἶναι τὰ ἴδια ὅταν τὰ βλέπουμε κι ὅταν τὰ ἀγγίζουμε, οὔτε κι ἂν δηλώνονται μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους³⁵. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο θεώρησης, λοιπόν, ἡ περίπτωση τοῦ Αἴαντα ποὺ ἄλλο αντικείμενο ἄγγιζε καὶ ἄλλο νόμιζε ὅτι κρατοῦσε³⁶, μᾶς δείχνει μὲ τὸν πλέον δραματικὸ τρόπο ὅτι ἡ τρέλα δέν θά πρέπει νά ἐκλαμβάνεται σὰν μιὰ παθολογικὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κανονικὴ συμπεριφορὰ ποὺ ἓνα ἀνθρώπινο πλάσμα ὀφείλει νά ἀκολουθεῖ.

Γιὰ τὸν Σοφοκλῆ, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Berkeley, ἡ τρέλα θά πρέπει μᾶλλον νά θεωρηθεῖ σὰν ἀντανάκλαση τῆς δικῆς μας γνήσιας συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στὸν κόσμον καὶ στοὺς ἀνθρώπους γύρω μας· ἓνα ζωηρὸ αἶτημα γνησιότητας καὶ ἀνάδυσης τοῦ αὐθεντικοῦ ἑαυτοῦ μας.

Παναγιώτης Ν. ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ
(Ἀθῆναι)

35. Ἐνθ' ἀν., σ. 171.

36. Μιλᾷει ἡ Ἀθηνᾶ εἰρωνευόμενη τὸν Αἴαντα γιὰ τὸ πάθημά του: «Σὺ δ' οὖν, ἐπειδὴ τέρψις ἦδε σοι τὸ δρᾶν, / χερῶ χειρὶ, φείδου μήδεν ὦνπερ ἐννοεῖς», στιχ. 115.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ

SOPHOCLES' *AJAX*

The paradoxes of the Dream and the Madness

S u m m a r y

This essay is dealing with the paradoxical difference of reality from dreaming and of madness from mental orthodoxy. Philosophers, such as Descartes, Berkeley or Hume, and writers, such as Sophocles or Pirandello, have been concerned with this topic and they attempted to focus upon the way these ideas are related to each other, so that through their analysis the self-evidence of our everyday way of thinking is overthrown. It is tried to be shown that the problem of the relationship among reality, dreaming and madness is a question with a long history and it continues to be among the main interests of contemporary philosophers.

Panagiotis N. PANTAZAKOS

